

Gustaf Retzius – stor forskare och kontroversiell kulturperson

När Gustaf Retzius i sina memoarer förklarar varför han blev forskare är det inte slump, nyfikenhet eller kunskapsörst han framhåller, utan den förebild hans döde och starkt idealiserade far, Anders Retzius, professor i anatomi vid Karolinska institutet, var för honom. Förklaringen är i konsekvens med den extroverta, idoga och inte så lite självförhålligande person som man möter i memoarerna. I dessa växlar han gärna mellan skön- och svartmåling av medmänniskorna.

Retzius var rastlös i sin verksamhetsiver. Han är en av de största medicinska vetenskapsmän som vårt land ägt. Den samlade produktionen rymmer mer än 300 titlar, av vilka han är ende författare till merparten. Han främsta insats rör anatomi och histologi; särskilt hans komparativa studier över innerörats struktur och uppbyggnad hos vertebrater är banbrytande. Han kom mycket nära en modern förståelse av de strukturer som leder hörselimpulser in till centrala nervsystemet. Han var internationellt uppburen. Vid inte mindre än elva tillfällen nominerades han till Nobelpriset i medicin eller fysiologi av välrenommerade forskare men tilldelades aldrig denna utmärkelse. Tillsammans med sin maka, Anna, dotter och arvtogare till grundaren av Aftonbladet, Lars Johan Hierta, på sin tid en av Sveriges mest framgångsrika kapitalister, var han en generös donator och grundare av ideella stiftelser, vilka bl a stött forskning.

De yttre konturerna av hans levnad och en översikt över hans vetenskapliga insats finns att läsa i en nyutkommen, estetiskt mycket tilltalande bok, vars huvudförfattare är Thomas Lindblad (Hagströmerbiblioteket, 2007). Den innehåller också ett supplement med uppsatser av olika författare som behand-

lar skilda delar av Retzius' vittomfattande forskning. Boken är rikligt försedd med illustrationer, bl a reproduktioner av Retzius' egna bilder. På hans tid måste nämligen forskaren själv med pensel och penna avbilda det han såg i luppen eller mikroskopet. Retzius blev mycket driven i denna konst. Han hade förberett sig med teckningsstudier på Konstakademien. Efter att han gjort en förlaga överlämnades denna till en yrkesskicklig grafiker, som bearbetade den till tryckfärdigt skick.

Om det nu är lätt att värdera naturvetenskapsmannen Retzius högt, är det annorlunda när det gäller kulturpersonen Retzius. Här är eftermälet mer komplicerat.

Den verksamhetsiver och det självhävdelsebehov som drev Retzius kunde i längden inte kanaliseras bara i vetenskapligt arbete. Alldeles efter att ha avlagt sin medicine licentiatexamen 1869 gjorde han en resa till Italien tillsammans med sin mor och syster. Intrycken av det soldränkta landet kom till uttryck i en samling sonetter, som han 1870 sände in anonymt till en av Svenska Akademiens poesitävlingar. Den vann 2:a pris. Året därefter kom den i tryck. Man kan notera en frändskap med skolkamraten och vännen Carl Snoilskys »Italienska bilder« från 1864. Som ung delade Retzius dennes liberala patos. I en av dikterna hyllar han frihetshjälten Garibaldi's republikanska glöd, och i flera dikter kommer hans antiklerikala frisinne till uttryck. Många av dikterna i samlingen återfinns i den utgåva av sina dikter som Retzius publicerade 40 år senare, dock inte de med det mest radikala budskapet. Han följde nämligen den utvecklingsgång som kanske alltför många gör. Hans radikalism svalnade.

GUSTAF RETZIUS
var 13 år då han målade denna akvarell av Karolinska institutets gård – den vy som sågs från föräldrarnas sovrum.

GUSTAF RETZIUS: A BIOGRAPHY
av Thomas Lindblad och Gunnar Grant.
Hagströmerbibliotekets skriftserie. Svenska Läkarsällskapet; 2007. ISBN 978-91-976724-0-5.

**GUSTAF
RETZIUS**
(1842–1919) vid
sitt arbetsbord i
Spökslottet,
Drottninggatan
116, som var
makarna
Retzius' privata
bostad. Numera
ägs Spökslottet
av Stockholms
universitet.

Med tiden blev han en inflytelserik person i det oskarianska Sverige. I det sammanhanget intog han en strategisk position när han 1884, vid sidan av sin tjänst som professor vid Karolinska institutet, kom att bli chefredaktör för Aftonbladet. Han hade tillsammans med sin hustru, som en räddningsaktion, inköpt sin avlidne svärfars tidigare flaggskepp, som höll på att gå i kvav på grund av dålig ekonomi.

Tidningen skulle, enligt Retzius' egna ord, under hans ledning verka »för ett lugnt och lagenligt, men oafämtligt framåtskridande på det andliga såväl som det materiella livets områden«. Särskilt i religiösa frågor ville Retzius att tidningen skulle »hylla tanke- och samvetsfrihetens grundsats och yrka på dess fortgående förverkligande i statslivet«. Så konservativ han än kom att bli, behöll han hela livet sin liberala syn på religion.

Sin främsta insats som publicist kom han att göra under den s k Giftas-striden. Strindberg blev ju 1884 åtalad för hädelse. Han hade nämligen i »Dygdens lön« – en av novellerna i »Giftas« – omtalat nattvarlden som »det oförskämda bedrägeriet som spelades med Högstedts Piccadon à 65 öre kannan och Lettströms majsoblat à 1 kr. skålp., vilka av prästen utgavs för att vara den för över 1800 år sedan avrättade folkuppvigglaren Jesus av Nasarets kött och blod«.

Retzius hade inte läst novellen men tyckte ändå att han från principiell synpunkt kunde stödja Strindberg och slå ett slag för yttrandefriheten. I sitt inlägg i Aftonbladet framhöll han att trosdogmer som »genom den andliga utvecklingens oemotståndliga ström« förlorat sin betydelse aldrig kunde vidmakthållas med lagens rätt. Han menade att åtalet var ett stort misstag av de maktägande. Strindberg befann sig utomlands när åtalet väcktes men återkom alldeles före rättegången. Han togs emot som en triumfator av de liberala kretsarna i samhället. Åtalet ogillades slutligen. Strindberg uppsökte senare Retzius på Aftonbladets redaktion och tackade honom.

Egentligen avskydde Retzius det Strindberg stod för som radikal författare. När han läst andra delen av »Giftas« skrev han till vännen Snoilsky om dess upphovsman: »Man mår illa när man hör hans namn nämnas och man blir både sjuk och förtvivlad, då man

läser han senaste prestationer ... Nu går han alltför utför till den vidrigaste råhet ... Nu står honom dyn öfver axlarna.«

På Aftonbladets redaktion fanns två yngre skribenter som i Retzius' ögon var alltför lierade med de förråande tendenserna i 1880-talets naturalistiska litteratur, nämligen Gustaf af Geijerstam och Oscar Levertin; bägge tvangs lämna tidningen. 1887 lämnade Retzius det direkta ansvaret för Aftonbladet, som nu kommit på rätt ekonomisk köl. Han sålde småningom sina aktier i tidningen och donerade förtjänsten till en pensionsfond för publicister och en pensionskassa för tidningens personal. Men han satt kvar i styrelsen en tid och fortsatte att utöva ett publicistiskt inflytande. Han var en flitig skribent. Under två omfattande resor – till Egypten och Nordamerika – sände han resereportage till tidningen. De från den förstnämnda resan resulterade 1891 i en bok, »Bilder från Nilens land«. Den präglas av en förundran och friskhet i intrycken; allt speglade Retzius' nyfikenhet och upptäckarglädje. Att kulturkrocken var kraftig för en europé som kom till Egypten på 1890-talet är uppenbart. Det är lätt att uppfatta Retzius som fördomsfull ibland. Särskilt svårt hade han för vissa yttringar av islam.

Efter att ha besökt den viktigaste religiösa högskolan i Egypten, Gam' el Azar i Kairo, gör han en sammanfattning av islams inflytande och kommer fram till att den givit de teologistudenter han mötte en »total okunnighet om naturvetenskapernas kolossala betydelse för mensklighetens utveckling«. Han upprördes över kvinnans svaga ställning och kom fram till att »islam har bragt dessa folks ande i fjättrar«. Man måste komma ihåg att Retzius såg på allt detta med en fritänkares ögon och att hans kritik, som vi sett, även riktade sig mot religiöst bigotteri på närmare håll.

Om Retzius ogillade åttiotialismen hade han inte lättare med det följande decenniets litterära huvudströmning. I sina memoarer beklagar han att Selma Lagerlöfs roman »Gösta Berlings saga« blivit något av en sinnebild för Värmland. I det landskapet hade han en morbror som var brukspatron, och inte på något av dennes bruk fanns en tillstymmelse till det kavaljersliv som skildras i romanen. Han talar om Gösta Berling som »denne andligen abnorme och för övrigt så oklart tecknade, onaturlige och osmaklige romanfigur«. Också de andra nittiotalisterna misshagade honom. När det gällde den redan omnämnde Oscar Levertin, upprördes han över den »nästan cyniskt sinnliga riktning« som han tyckte sig finna vid läsningen av ett av dennes alster. När Gustaf Fröding på grund av sin rättframma samlagsskildring i dikten »En morgondröm« utsattes för ett tryckfrihetsåtal 1896, gjorde Retzius ett anonymt inlägg i Aftonbladet, undertecknat »En lärare«, där han menade att de skriftställare som hade uppmuntrat Fröding till att publicera dikten borde få schavotter för samhället för att de inte avrättat den »djupt sjunkne och numera möjligen icke tillräknelige skalden att offentliggöra även sina styggaste alster«.

Ar 1901 invaldes Retzius i Svenska Akademien på stol n:o 12. Många uppfattade invallet som ett medvetet försök att förstärka den konservativa falang i Akademien som formerades kring dess ständige sekreterare, Carl David af Wirsén, vän till Retzius sedan gymnasiet, och som förde en oförsonlig kamp mot den nya litteratu-

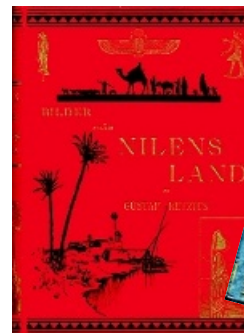
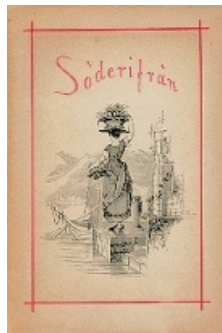
ren, särskilt nittiotalisterna. Wirsén hade i hög grad kung Oscars öra. Retzius hade faktiskt redan i början av 1890-talet varit på tal som kandidat för en stol, men då opponerade sig Wirsén. Minnet av Retzius' resoluta ställningstagande vid Giftas-åtalet mot Strindberg var då alltför färskt. Men nu hade han blivit tydligt identifierad med en konservativ inställning i litterära och moraliska frågor. Verner von Heidenstam kopplade direkt samman invalet av Retzius med det kontroversiella valet av den förste Nobelpristagaren i litteratur, som skedde det året, nämligen den franske diktaren Sully Prudhomme, i dag nästan helt bortglömd. Ett stort upprop hade samlat flera av de ledande författarna, bland dem Heidenstam, Ibsen och Strindberg, för att hylla Lev Tolstoj, som man menade borde ha tilldelats priset i stället. Besvikelsen över Akademien fick Heidenstam att yttra: »Invalet av Retzius och Nobelpriset olyckliga debut äro två gnistor, som tänt krutet, och sedan salig åttiotalet har inte barometern så tydligt pekat på storm.« En pressdebatt följde på invalet.

Nittiotalister som Heidenstam, Selma Lagerlöf, Levertin och Fröding hade hunnit bli folkkära diktare; många var därför upprörda över att inte någon av dem hade kommit i fråga. Retzius var således ett impopulärt val i vida kretsar. Hans rent litterära förtjänster vägrade lätt. Men vid den här tiden var skiljelinjen mellan vetenskap och vitterhet inte lika tydlig som i våra dagar. Akademien hade tidigare räknat läkare i sin krets, som Jöns Jacob Berzelius, Israel Hwasser och den tillfällighetsskaldande gynekologiprofessorn Anders Anderson. I det traditionsenliga minnesteatet vid inträdet av den föregående innehavaren av stolen, polarforskaren Adolf Erik Nordenskiöld, uttryckte Retzius sitt idealistiska credo på naturforskningen, vars mål är »att avslöja naturens hemligheter och uppvisa de eviga lagar som hela den skapade världen lyder«.

Väl inne i Akademien var Retzius allierad med Wirsén i motståndet mot nittiotalisterna. Han tog en gruvlig hämnd på Heidenstam genom att bakom kulisserna i maskopi med Wirsén hetsa läroverksläraren Nils Linder till att 1902 ge ut en pamflett, »Svenska språket i modern diktkonst«, som särskilt angrep Heidenstams språkbehandling. Retzius' lojalitet med Wirsén var emellertid inte ovillkorlig; det fanns tillfällen då han fronderade. Det gällde exempelvis vid invalet av litteraturhistorikern Henrik Schück 1906; ett val som Wirsén motsatte sig in i det längsta, men Retzius stödde.

Retzius hamnade slutligen på förlorarnas sida. Till hans stora besvikelse var det just Heidenstam som efterträdde Wirsén på stol n:o 8. Retzius berättar i memoarerna hur isolerad och främmande han till slut kom att känna sig i Akademien. Han slutade gå på dess möten och övervägde att helt frånträda sin stol, men tanken på att Ellen Key, väninna till både Heidenstam och Selma Lagerlöf, då eventuellt skulle komma att efterträda honom hindrade ett så drastiskt steg. Ellen Key hade ursprungligen varit nära förbunden med Retzius' hustru. De bägge kvinnorna hade intagit samma gammalliberala ståndpunkt, men Ellen Keys allt radikalare feminism skilde dem åt med tiden.

En annan företeelse i tiden som Retzius djupt ogillade var den framväxande socialdemokratin, särskilt dess ledare Hjalmar Branting. Denne var en »dubbeltungad naturell«, vilken genom sin begåvning och talekonst »blifvit en af de farligaste folkledare och folkförläddare i vårt land«. När liberalerna under Karl

Staaff i början av 1900-talet samarbetade med socialdemokratin för att genomföra konstitutionella reformer i syfte att säkra utvecklingen mot ett parlamentariskt och demokratiskt styrelseskick, fanns Retzius' sympatier på den konservativa sidan. Till sin besvikelse noterade han att hans gamla tidning, Aftonbladet, kom att stödja detta samarbete över parti-gränserna.

Retzius utvecklade med tiden ett slags sedlighetsmani. Jag har redan nämnt den anonyma insändaren i Aftonbladet. Ytterligare ett exempel är då han bestämt motsatte sig – och enligt egen mening också lyckades hindra – ett beslut att tilldela den engelske diktaren Algernon Charles Swinburne Nobelpriset 1908. Enligt den ryktesspridning som Swinburne gärna själv underhöll var han förstörd av både alkohol och sexuella utsvävningar. I hans diktning fanns en oroande sensualism, även om den inte gick över gränsen för vad det viktorianska England kunde tåla. Retzius menade i varje fall att hans poesi inte motsvarade den »ideella riktning« som Nobelpriset stadgar föreskriver. I stället gick Nobelpriset i litteratur det året till den idealistiska filosofen Rudolf Eucken, professor i Jena – om möjligt ännu mer bortglömd i dag än den tidigare nämnde Sully Prudhomme.

Bilden av Retzius som kulturperson är således mångtydig. Den kombinerar en utrerad konservatism i litterära, moraliska och politiska frågor med ett religiöst frisinne samt en stark utvecklingsoptimism, grundad på naturforskningens aktuella och möjliga landvinningar. Denna utvecklingsoptimism havererade emellertid när första världskriget bröt ut. Det vetenskapssamhälle som Retzius hade tillhört, och spelat en så viktig roll i, var kosmopolitiskt. Nu befann sig många av vetenskapsmännen i hans kontaktnät på olika sidor om de frontlinjer som söndrade världen. Han var förtvivlad över massslakten på oskyldiga människor. Sorgen bryter gång på gång igenom i memoarerna. »På mig har«, skriver han, »denna katastrof verkat så deprimerande och så borttagit både arbetslust och lefnadshåg såväl som förhoppningarna om och tron på mänsklighetens framtid och dess förädling.«

Retzius avslutade sina memoarer den 30 mars 1918. Kriget skulle pågå i ytterligare sju månader. Han gick ur tiden 76 år gammal den 21 juli 1919.

Lars Sjöstrand

överläkare, Beroendecentrum, Stockholm

»SÖDERIFRÅN«
Sonettsamlingen, tillsammans efter en resa i Italien, utgavs anonymt 1871.

»BILDER FRÅN NILENS LAND«
1891, en samling i bokform av de resebrev som Retzius skrev till Aftonbladet.

»DIKTER«
utkom 1911, en samlingsvolym med merparten av Retzius' dikter. De mer radikala ungdomsdiktarna fanns dock inte med.

LÄS MER Referenslista <http://ltarkiv.lakartidningen.se>